

УДК 340.13

DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.13>

ДЖЕРЕЛА ПРАВА В МАТЕРІАЛЬНОМУ СЕНСІ

Сухонос В. В.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри фундаментальної юриспруденції
та конституційного права ННІ права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0002-9058-5182*

Сухонос В. В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
та судочинства ННІ права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0003-1655-5863*

Сухонос В. В., Сухонос В. В. Джерела права в матеріальному сенсі.

Стаття присвячена проблематиці джерел права в матеріальному сенсі.

При цьому, оскільки широкомасштабне вторгнення РФ в Україну у 2022 р. не зупинило реалізацію засадничої мети зовнішньої політики нашої держави: її європейську та євроатлантичну інтеграцію, які, разом із процесами глобалізації, не лише сприяли динамічному оновленню законодавства, а й зближенню вітчизняної правової системи із стандартами ЄС і НАТО. У цих умовах питання про сутність і зміст джерел права набуває особливої актуальності.

Отже, метою цієї статті є цієї статті дослідження джерел права в матеріальному сенсі. Реалізація зазначеної мети потребує виконання низки наукових завдань. По-перше, загалом охарактеризувати джерело права в контексті його співвідношення з формою права. По-друге, охарактеризувати чотири базові виміри джерела права: матеріальний, гносеологічний, ідеологічний і формальний. По-третє, дослідити джерела права в матеріальному сенсі з урахуванням реалій минулого і сьогодення.

У статті обґрунтовано, що об'єднання в одну групу джерел права нормативно-правового акту, нормативного договору, правового звичаю, юридичного прецеденту та релігійно-правової норми є не зовсім коректним, оскільки будь-яка релігійно-правова норма фактично перетворюється або на нормативно-правовий акт, або на юридичний прецедент, або на правовий звичай. З'ясовано, що джерелами права в матеріальному сенсі можуть бути матеріальні умови життя суспільства, форми власності та інтереси людей. Доведено, що джерела права можна розглядати у чотирьох вимірах: формальному, матеріальному, ідеологічному та гносеологічному. При цьому відзначається, що джерело права у гносеологічному вимірі – це джерело пізнання, тобто ті документи, матеріали тощо, з яких люди отримують знання про право. Стаття містить висновок про те, що «Конституція Пилипа Орлика» не може вважатися першою в світі, оскільки є конституційним договором, а не Основним законом – нормативно-правовим актом найвищої юридичної сили. Наголошується, що джерело права – це та першооснова, яка зумовлює процес утворення права і служить способом об'єктивації інформації про нього.

Практична цінність роботи полягає у необхідності створення системи базових правових понять та категорій задля вироблення єдиних підходів для їх розуміння і застосування.

Ключові слова: джерело права, джерела права, форма права, право власності, війна і демократія.

Sukhonos V. V., Sukhonos V. V. Sources of law in the Material Sense.

The article is devoted to the issue of sources of law in the material sense.

At the same time, since the large-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation in 2022 did not stop the implementation of the fundamental goal of our state's foreign policy: its European and Euro-Atlantic integration, which, together with the processes of globalization, not only contributed to the dynamic updating of legislation, but also to the rapprochement of the domestic legal system with EU and NATO standards. In these conditions, the question of the essence and content of sources of law becomes particularly relevant.

Therefore, the purpose of this article is to conduct a substantive-status study of the sources of law. The implementation of this goal requires the fulfillment of a number of scientific tasks. First, to generally characterize the source of law in the context of its relationship with the form of law. Second, to characterize the four basic dimensions of the source of law: material, epistemological, ideological and formal. Third, to investigate the sources of law in the material sense, taking into account the realities of the past and present.

The article substantiates that the combination of a normative legal act, a normative contract, a legal custom, a legal precedent and a religious legal norm into one group of sources of law is not entirely correct, since any religious legal norm actually turns into either a normative legal act, a legal precedent or a legal custom. It is found that the sources of law in the material sense can be the material conditions of life of society, forms of ownership and interests of people. It is proved that the sources of law can be considered in four dimensions: formal, material, ideological and epistemological. At the same time, it is noted that the source of law in the epistemological dimension is a source of knowledge, that is, those documents, materials, etc. from which people obtain knowledge about the law. The article contains a conclusion that the "Constitution of Pylyp Orlyk" cannot be considered the first in the world, since it is a constitutional treaty, and not the Fundamental Law – a normative legal act of the highest legal force. It is emphasized that the source of law is the fundamental principle that determines the process of law formation and serves as a way to objectify information about it.

The practical value of the work lies in the need to create a system of basic legal concepts and categories in order to develop unified approaches to their understanding and application.

Key words: source of law, sources of law, form of law, property right, war and democracy.

Постановка проблеми. Широкомасштабне вторгнення РФ в Україну у 2022 р. не зупинило реалізацію засадничої мети зовнішньої політики нашої держави: її європейську та євроатлантичну інтеграцію [14]. Разом із процесами глобалізації, євроінтеграція не лише сприяла динамічному оновленню законодавства, а й зближенню вітчизняної правової системи із стандартами ЄС. У цих умовах питання про сутність і зміст джерел права набуває особливої актуальності.

Саме тому, **метою цієї статті є** сутнісне-статусне дослідження джерел права в матеріальному сенсі. Реалізація зазначеної мети потребує виконання низки наукових завдань. По-перше, загалом охарактеризувати джерело права в контексті його співвідношення з формою права. По-друге, охарактеризувати чотири базові виміри джерела права: матеріальний, гносеологічний, ідеологічний і формальний. По-третє, дослідити джерела права в матеріальному сенсі з урахуванням реалій минулого і сьогодення.

Стан опрацювання проблематики. Звісно, не можна вважати, що категорія «джерело права» не була предметом наукових досліджень. Зокрема, можна згадати праці таких правознавців як В. Качур [8], Т. Кіска [9] та ін. [21]. Є й більш фундаментальні напрацювання на кшталт монографії Н. Пархоменко [23].

Не применшуючи доробку вищезазначених дослідників, слід наголосити, що більшість з них зорієнтовані формальний вимір джерел права, тоді як інші виміри, зокрема, матеріальний, залишається поза їхньою увагою.

Виклад основного матеріалу. Як і будь-яка інша соціальна наука, юриспруденція перебуває у постійному розвитку, пов'язаному із зміною наявних суспільних відносин. В цих умовах єдиним усталеним елементом залишається юридична термінологія легального та доктринального характеру. Доктринальні терміни, які поширені в вітчизняній загальнотеоретичній юриспруденції, вже сформулювали ту основу, від якої виходить юридична термінологія галузевого характеру. Проте, інколи і в загальнотеоретичній юриспруденції виникають терміни, котрі позначають однакові правові явища в різних вимірах, тим самим сприяючи термінологічній дискусії. Приміром, в теорії держави такими термінами є «механізм держави» і «апарат держави». Щодо теорії права, то найбільш відомою удаваною тотожністю характеризуються поняття «форма права» і «джерело права».

В. Приходько, свого часу, пропонував тлумачити категорію «джерело права» у двох основних значеннях. По-перше, як першооснову права, його вихідне начало, чинник, що зумовлює правоутворення. По-друге, як форму існування і спосіб об'єктивації інформації про право [25, с. 29]. Як уявляється ці визначення можна об'єднати, сформулювавши поняття «джерело права» наступним чином: джерело права – це та першооснова, що зумовлює процес утворення права і служить способом об'єктивації інформації про нього.

Існує три підходи до співвідношення понять «джерело права» і «форма права». Перший з них виходить з тотожності цих категорій. Прихильники цього підходу використовують формулу: «джерело (форма) права» [31, с. 118]. Інший підхід віддає перевагу категорії «форма права». Зокрема, О. Шебанов у своїй праці «Про поняття джерела права і форми права», хоча й не заперечував проти використання категорії «джерело права», проте віддавав перевагу категорії «форма права», оскільки, на його думку, будь-який науковий термін має відображати чітко визначене поняття і, як наслідок, бути інструментом наукового пізнання суспільних явищ [25, с. 32]. Щодо третього підходу, то його прихильники віддають перевагу категорії «джерело права». Зокрема, Є. Кечек'ян та С. Зивс схилилися до терміну «юридичне формальне джерело права». Б. Шейндлін, скоріше за все, теж віддавав перевагу цій категорії, оскільки, на його думку, термін «форма права» (зовнішня, внутрішня форма) є дуже багатозначним та багатовимірним [30, с. 100]. Те ж саме практично спостерігається і в західній юриспруденції. Зокрема, відомий французький дослідник Р. Давид розмірковує саме про джерела права в країнах романо-германської правової сім'ї [25, с. 33].

Говорячи про співвідношення понять «форма права» і «джерело права», слід враховувати той факт, що, на цілком слушну думку Г. Шершиневича, категорія саме «джерело права» має багатовимірний характер [30, с. 100].

Зокрема, джерело права можна розглядати у чотирьох вимірах: формальному, матеріальному, гносеологічному та ідеологічному.

Джерело права у формальному сенсі – це сукупність способів зведення в закон волі політичних сил, що знаходиться при владі [30, с. 103].

За загальним правилом, саме до цієї категорії джерел належать правовий звичай, юридичний прецедент, нормативний договір і нормативно-правовий акт.

Інколи до подібних джерел права відносять релігійно-правову норму – акт-документ, який містить церковний канон або іншу релігійну норму, що санкціонується й забезпечується державою для надання їй загальнообов'язкового значення [30, с. 103].

Зокрема, як уявляється, подібну точку зору сповідує Д. Лук'янов. Розглядаючи правові сім'ї, він диференціює їх за джерелами права, виділяючи романо-германську, англо-американську, традиційну та релігійну правові сім'ї [18, с. 503]. При цьому, домінуючим джерелом права в умовах англо-американської правової сім'ї є судовий прецедент [5, с. 12], а в умовах романо-германської – нормативно-правовий акт [6, с. 679]. Щодо традиційної правової сім'ї, то вона базується на традиціях [7, с. 789], тоді як релігійна правова сім'я нерозривно пов'язана з релігією [19, с. 660].

Як уявляється, об'єднання в одну групу джерел права нормативно-правового акту, нормативного договору, правового звичаю, юридичного прецеденту та релігійно-правової норми [31, с. 119-120] є не зовсім коректним. Це можна пояснити тим фактом, що будь-яка релігійно-правова норма фактично перетворюється або на нормативно-правовий акт, або на юридичний прецедент, або на правовий звичай. Зокрема, це простежується в Королівстві Саудівська Аравія, де, згідно класифікації правознавців, всі людські дії розбивалися на 5 категорій: 1) ті, які Аллах чітко вимагав; 2) ті, що він рекомендував; 3) ті, до яких він ставився байдуже; 4) ті, які він засуджував; 5) ті, що він забороняв. Держава, обравши собі сферу законодавства III категорії, ще в 1920-ті роки стала запроваджувати нізами – статuti та марсуми – королівські декрети. Звісно ці акти формально законами не вважалися, хоча й були ними фактично [12, с. 144]. Проте, у будь-якому разі вони були нормативно-правовими актами. Таким чином, релігійно-правова норма, що містилася в ісламському праві, через сферу законодавства III категорії, втілювалася в нормативно-правовий акт.

Таким чином, слід погодитися з тими правниками, які виділяють лише чотири джерела права: правовий звичай, правовий (юридичний) прецедент, нормативно-правовий (нормативний) договір і нормативно-правовий акт [27, с. 171].

При цьому, досить унікальним є співвідношення нормативного договору та нормативно-правового акту. Річ у тім, що за юридичною силою усі нормативно-правові акти поділяються на закони та підза-

конні нормативно-правові акти [15, с. 346]. Своєю чергою, закони, за юридичною силою, поділяються на конституційні і звичайні [2, с. 147]. Щодо нормативного (чи нормативно-правового) договору, то, за сферами правового регулювання суспільних відносин, він поділяється на конституційні, міжнародні, колективні і господарські [24, с. 348].

Наявність джерел права конституційного типу є тим більш цікавим, що, на нашу думку, в сучасних умовах договір може і має бути покладений в основу правового регулювання як політичних, так і управлінських відносин [30, с. 330]. У цьому сенсі Україна має унікальний досвід. Зокрема, у 1995 р., з метою подолання конституційної кризи, Президент України уклав конституційний договір з Верховною Радою України про розмежування їхніх повноважень [11, с. 257-285]. Проте є й інший документ: т. зв. «Конституція Пилипа Орлика», яку інколи визначають як першу конституцію в світі [22]. Проте, подібна точка зору є не зовсім коректною, оскільки конституція зазвичай визначається як Основний закон суспільства і держави [29, с. 59]. Водночас, закон, як вже зазначалося, є одним з різновидів нормативно-правового акту. Специфікою ж будь-якого нормативно-правового акту є один суб'єкт правотворення – компетентний орган держави або ж народ [30, с. 123]. Якщо розглядати Конституцію США, яка зазвичай розглядається як перша писана конституція в світі [12, с. 200], то в ній фігурує один суб'єкт правотворення – «народ Сполучених Штатів» [10, с. 333]. Якщо ж ми розглянемо «Конституцію Пилипа Орлика», то навіть сама її назва «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтвержені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах» [11, с. 8], вказує нам на двох суб'єктів правотворення: «ясновельможний Гетьман Війська Запорозького пан Пилип Орлик» та «старшина, полковники і назване Військо Запорозьке». Якщо ж два правотворчі суб'єкти домовляються про утворення правових норм, то тут ми маємо справу з нормативним договором [30, с. 113]. У випадку ж «Конституції Пилипа Орлика» нормативний договір має конституційний характер. За цих обставин точка зору, яка вказує на «Конституцію Пилипа Орлика» як на першу в світі писану конституцію є некоректною, оскільки вона є не конституційним нормативно-правовим актом (як Конституція США), а конституційним договором. У цьому випадку конституційна історія містить документи, які є набагато більш давніми – Велика Хартія Вольностей в Англії 1215 р. або Золота Булла в Священній Римській імперії германської нації 1222 р. – нормативні договори, що також мали конституційний характер.

Крім того, що правовий звичай, юридичний прецедент, нормативний договір і нормативно-правовий акт є джерелами права у формальному сенсі, вони фактично є тотожними формам права, а тому форму права варто розглядати лише як своєрідний вимір джерела права.

Щодо релігійно-правової норми, то її слід віднести до іншого виміру джерела права – ідеологічного. Джерело права в ідеологічному сенсі – це правові ідеї і правосвідомість, що формують певне праворозуміння [30, с. 102]. Іншим важливим джерелом права в ідеологічному сенсі є юридична доктрина – акт-документ, що містить концептуально оформлені правові ідеї та принципи, які розроблені вченими-юристами з метою удосконалення законодавства, усвідомлені суспільством і визнані державою як обов'язкові [30, с. 103].

Як уявляється, також важливим джерелом права в ідеологічному сенсі є політична доктрина – акт-документ, що містить концептуально оформлені державні та політичні ідеї, які розроблені політиками, філософами та вченими з метою удосконалення держави, права та політичної системи, усвідомлені суспільством і визнані державою як обов'язкові.

У якості прикладу можна згадати «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса, які, полемізуючи з своїми буржуазними опонентами, вказали, що «ваше право є лише піднесена до закону воля вашого класу» [20, с. 112]. У березні 1898 р. в м. Мінськ марксист Російської імперії утворили Російську соціал-демократичну робітничу партію [32, с. 198]. У квітні 1905 р. РСДРП розкололась на дві групи: більшовиків та меншовиків [33, с. 49]. Наприкінці 1917 р. відбувся державний переворот, який був легалізований на II Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів. З 673 його делегатів 390 були більшовиками [1, с. 102]. Вони, звернувшись до «Маніфесту», визначили право як зведену в закон волю панівного класу. Враховуючи той факт, що в СРСР офіційно існувала «диктатура пролетаріату», який повинен придушувати повалену «буржуазію», Кримінальний кодекс Української

соціалістичної радянської республіки 1922 р., приміром, містив норму про те, що при визначенні міри покарання слід враховувати «чи злочин вчинено в інтересах відновлення влади буржуазії» [34, с. 388].

Таким чином, політична доктрина, яка домінувала в СРСР, була джерелом права в ідеологічному сенсі, а прийняті на її основі нормативно-правові акти – джерелом права у формальному сенсі.

Крім джерел права у формальному та ідеологічному сенсах, можна виділити джерело права в гносеологічному розумінні. Раніше це були історичні документи, що дійшли до цього часу і з яких люди отримували знання про право [30, с. 102]. Нині до них можна віднести будь які документи, матеріали, інформаційні джерела, з яких люди отримують знання про право. Отож, джерело права в гносеологічному розумінні – це джерело пізнання, тобто ті документи, матеріали тощо, з яких люди отримують знання про право. До таких джерел можна віднести газети, журнали, інтернет, телебачення тощо.

І, нарешті, джерело права в матеріальному сенсі – це матеріальний рівень життя суспільства, що об'єктивно викликає виникнення права, необхідність правового регулювання і певної державної влади [30, с. 101].

Джерелами права в матеріальному сенсі можуть бути матеріальні умови життя суспільства, форми власності, інтереси людей тощо.

На думку М. Олександрова та О. Шебанова, матеріальні умови життя суспільства обумовлюють соціальні, політичні та духовні процеси життя загалом [25, с. 31], що не може не позначитись на появі тих чи інших правових норм. Приміром, в Королівстві Саудівська Аравія гарантується право на отримання вищої освіти за кордоном за рахунок коштів державного бюджету. Це досягається за рахунок того, що останній формується не стільки з податкових надходжень, скільки з продажу нафти [12, с. 146]. У 2025 р. ВВП королівства на душу населення становило 35 241 долл. [3], а економіка країни перебувала на 19-му місці в списку найбільших економік світу [4]. Отже, як ми бачимо, матеріальні умови життя саудівського суспільства сприяють появі правових норм, що гарантують підданам королівства право на вищу освіту за кордоном.

Форми власності також можуть бути джерелом появи правових норм. Зокрема, можна звернути увагу на Особливу частину Кримінального кодексу України, порівнявши її з Особливою частиною Кримінального кодексу Української РСР 1960 р. Приміром, в Особливій частині Кримінального кодексу України розділ 1 присвячений кримінальним правопорушенням проти основ національної безпеки України, розділ 2 – проти життя та здоров'я особи, розділ 3 – проти волі, честі та гідності особи, розділ 4 – проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, розділ 5 – проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. І лише розділ 6 присвячений кримінальним правопорушенням проти власності [16]. На противагу цьому, Особлива частина Кримінального кодексу УРСР була побудована дещо інакше. Зокрема, глава 1 була присвячена державним злочинам, але вже глава 2 – злочинам проти соціалістичної власності. Глава 3 передбачає кримінальну відповідальність за злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи, а глава 4 – за злочини проти політичних і трудових прав громадян. Глава ж 5 описує злочини проти особистої власності громадян [17, с. 347].

Як ми бачимо, сама структура Особливих частин кодексів відрізняється. І якщо в сучасній Україні ст. 3 Конституції містить положення про пріоритет людини та її інтересів [14], то й Особлива частина вітчизняного Кримінального кодексу віддає першість захисту саме людини. Інша річ – УРСР, Конституція якої приділяє більше уваги народу, а особистість отожднює з громадянином, тим самим приховано підкреслюючи існування окремої особистості винятково в її взаємодії із державою.

Більше того, звертаючись до Кримінального кодексу УРСР 1960 р., ми бачимо, що навіть право власності він захищає різним чином. Так, ч. І ст. 81 Кримінального кодексу УРСР в якості покарання за «таємне викрадення державного або громадського майна» передбачає позбавлення волі на строк до трьох років [17, с. 47]. Аналогічна ж ситуація з особистим майном є інакшою: згідно ч. І ст. 140 Кримінального кодексу УРСР «таємне викрадення особистого майна громадян» передбачає позбавлення волі на строк до двох років [17, с. 66]. Інакше кажучи, крадіжка рулону шпалер, який є об'єктом державної власності, може тягнути покарання до трьох років, а крадіжка аналогічного рулону шпалер, який є об'єктом особистої власності, передбачає покарання до двох років.

Подібний підхід став можливим унаслідок того, що в УРСР, яка згідно ст. 71 Конституції СРСР 1977 р. була частиною СРСР [13], існувала радянська модель розмежування форм власності на соціалістичну і особисту. При цьому, згідно ст. 10 Конституції УРСР 1978 р. соціалістична власність може

бути державною (загальнонародною), колгоспно-кооперативною та громадською (власність профспілкових та інших громадських організацій) [11, с. 160].

Означене розмежування форм власності фактично й призводить до появи правових норм, які різним чином захищають вказані форми.

Щодо інтересів людей, то вони зазвичай спрямовуються на ті соціальні відносини та інститути, від яких залежить розподіл цінностей, благ, що забезпечують задоволення потреб [28, с. 90-91].

Інтереси людей виявляються в рамках допроектного етапу законотворчого процесу, коли у суспільстві виявляється потреба в урегулюванні на законодавчому рівні нормами права соціальної проблеми [30, с. 205].

Зокрема, під час широкомасштабного вторгнення РФ в Україну у 2022 р. саме демократичний характер нашої держави дозволив залучити широкі маси Українського народу до загальнонаціонального спротиву агресії. Це стало результатом надання обороні України всеохоплюючого характеру та сприяння забезпеченню готовності громадян України до національного спротиву в рамках Закону України «Про основи національного спротиву» [26]. Однак, потреба у такому законі виникла раніше, коли з'явилися перші добровольчі батальйони, що потребували отримання певного правового статусу. Таким чином, інтереси людей сприяли появі відповідних правових норм.

Висновки. Таким чином, усе вищевикладене дозволяє нам дійти наступних висновків. По-перше, джерело права – це та першооснова, що зумовлює процес утворення права і служить способом об'єктивації інформації про нього. По-друге, джерела права можна розглядати у чотирьох вимірах: формальному, матеріальному, ідеологічному та гносеологічному – джерело пізнання, тобто ті документи, матеріали тощо, з яких люди отримують знання про право. По-третє, джерелами права в матеріальному сенсі можуть бути матеріальні умови життя суспільства, форми власності та інтереси людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берхін І. Б., Бельський М. І., В., Кім М. П. Історія СРСР епохи соціалізму: навчальний посібник для середньої школи / пер. з рос. А. М. Іванченка. [5-те вид.]. Київ: Радянська школа, 1969. 399 с.
2. Богачова Л. Л. Закон. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін. С. 143-148.
3. ВВП Саудівської Аравії (2025). *WORLDOMETER*. URL: <https://www.worldometers.info/uk/%D0%B2%D0%B2%BF/>
4. Економіка та бізнес-клімат Королівства Саудівська Аравія: Опубліковано 01 квітня 2025 року о 12:00. *Посольство України в Королівстві Саудівська Аравія*. URL: <https://saudiarabia.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/532-torgovelyno-jekonomichne-spivrobotnictvo-mizh-ukrajinoju-ta-sauidivskyoku-aravijeju/ekonomika-ta-biznes-klimat-cauidivskoyi-araviyi>
5. Зінченко О. В. Англо-американська правова сім'я. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін. С. 12-19.
6. Зінченко О. В. Романо-германська правова сім'я. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін. С. 679-685.
7. Зінченко О. В. Традиційна правова сім'я. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін. С. 789-794.
8. Качур В. О. До розуміння та визначення поняття «джерела права». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Т. 1. С. 36-39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_6-1%281%29__11
9. Кіска Т. М. Поняття «джерела права» в сучасній правовій доктрині: актуальні підходи та значення для правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного уні-*

- верситету. Серія: Право. 2026. Вип. 93. Ч. 5. С. 491-496. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.5.64>
10. Конституції зарубіжних країн: навч. посібник / авт.-упоряд.: В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін.; ред. В. О. Серьогін. Харків: ФІНН, 2009. 664 с.
 11. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / упоряд. І. О. Кресіна; ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 400 с.
 12. Конституційне право зарубіжних країн: навчальний посібник: у 2 т. / за ред. Н. В. Мішиної і В. О. Міхальова. Дніпропетровськ: Середняк Т.К., 2014. Т. 2: Особлива частина. 336 с. URL: https://kfcpr.law.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/11/%A2-2_compressed.pdf
 13. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07 жовтня 1977 р.: станом на 26 грудня 1990 р. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text>
 14. Конституція України: за станом на 01 січня 2020 р. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
 15. Косович В. М. Нормативно-правовий акт. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін. С. 343-346.*
 16. Кримінальний кодекс України: за станом на 17 липня 2025 р. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
 17. Кримінальний кодекс Української РСР від 28 грудня 1960 р.: станом на 01 січня 1975 р. Київ: Політвидав України, 1990. 351 с.
 18. Лук'янов Д. В. Правова сім'я. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін. С. 501-503.*
 19. Лук'янов Д. В. Релігійна правова сім'я. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін. С. 659-661.*
 20. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. *Вибрані твори: в 3 т. / уклад. Н. У. Білоусова та К. І. Кононова. Київ: Ордена Трудового Червоного прапора видавництво політичної літератури України, 1977. Т. 1. С. 87-126.* (Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПКР).
 21. Мерник А. М., Чоботар Д. В. Підходи до розуміння категорії «джерела права». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 51-53. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/9>
 22. Об'єдков П. Перша в світі Конституція. *Вісті Ковельщини*. 2019. 12 липня. URL: http://vk.volyn.ua/news_30_10805_PershavsvitiKonstitutsiya.html
 23. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: Юридична думка, 2008. 336 с.
 24. Пархоменко Н. М. Нормативно-правовий договір. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін. С. 346-348.*
 25. Приходько В. П. Джерела банківського права України: характеристика та перспективи розвитку: монографія. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2010. 232 с.
 26. Про основи національного спротиву: Закон України № 1702-IX від 16 липня 2021 р.: станом на 16 травня 2025 р. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>
 27. Рабінович П. М. Джерело права. *Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. Т. 2: Д-Й. С. 171-172.*
 28. Радченко Л. Політичні інтереси як основа політичної діяльності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 1. С. 87-93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2008_1_11

29. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання. Харків: Право, 2009. 468 с.
30. Теорія права та держави: підручник / за ред. Володимира Сухоноса. Суми: Університетська книга, 2025. 596 с. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/101028>
31. Трофимова З. В. Теорія держави і права: навчальний посібник для студентів та учнів. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2004. 176 с.
32. Федосов І. А. Історія СРСР: підручник для VIII класу / пер. з рос. А. С. Дорошенка. [15-те вид.]. Київ: Радянська школа, 1980. 224 с.
33. Федосов І. А. Історія СРСР. Період імперіалізму: навчальний посібник для 9 класу / пер. з рос. П. Т. Бойка. [6-те вид.]. Київ: Радянська школа, 1972. 132 с.
34. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посібник / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 800 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.04.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026

Дата публікації: 10.05.2026

© Сухонос В.В., Сухонос В.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0